

ELISE LIIKALA

Filosofisten ja teologisten keskustelujen arvo

P4C-filosofointimenetelmä senioreiden parissa

Pöydän ääressä istuu ryppyotsaista väkeä, mutta keskustelun lomassa suut ja silmät hymyilevät. Senioreiden filosofointiryhmien osallistujille kertyneisiin vuosiin mahtuu rutkasti elämäkokemusta ja viisautta, josta voi ammentaa muillekin. Vanhin osallistuja on 93-vuotias, ja muut tulevat hyvää vauhtia perässä. Keskustelunaiheet käsittelevät muun muassa hyvän elämän ehtoja, totuutta ja kuolemaa. Kysymyksille, epävarmuudelle ja ihmettelyle on tilaa siinä missä valmiille vastauksillekin.

Filosofiaryhmätoimintaa on Suomessa tarjolla kaiken ikäisille – lapsille, aikuisille ja senioreille. Erityisesti senioreille suunnattua filosofointia on järjestetty vuodesta 2014 alkaen ainakin HelsinkiMission palvelutalossa Helsingissä, Kuusela-keskuksessa Tampereella sekä vuodesta 2015 alkaen Hyvinkäällä järjestökeskus Onnensillassa osana Hyvinkään-Nurmijärven senioriopettajat ry:n tapahtumatarjontaa. Vuonna 2016 filosofointia järjestettiin senioreille myös Lahdessa, jolloin ohjasin HelsinkiMissiossa aloittamaani Ajatusrinki-toimintaa Harjulan Settlementi ry:ssä. Helsingissä ja Lahdessa järjestämäni Ajatusrinki-nimisten ryhmien taustalla vaikuttaa Filosofiaa lapsille ja nuorille -menetelmä, johon viitataan usein lyhenteellä P4C (*philosophy for children*).

Filosofointia kerran viikossa kuntoon katsomatta

Alun perin lasten ja nuorten filosofointiin keskittynyt P4C-menetelmä on vuosien saatossa laajentunut eri-ikäisten käyttöön, joten nykyisin puhutaan myös yhteisöille suunnatusta filosofoinnista PwC (*philosophy with communities*). Menetelmässä lähdetään liikkeelle periaatteesta, jonka mukaan filosofeja ovat ihmiset yleensä, eivät vain harvat ja merkittävänä pidetyt ajattelijat.¹

Ohjaamani senioreiden Ajatusrinki-filosofointiryhmät ovat kokoontuneet yhtäjaksoisesti useiden viikkojen ajan. Tapaamiset ovat kestäneet kerrallaan tunnin

verran. Toimintaan on tutustunut vuosien varrella kolmisenkymmentä yli 60-vuotiasta. Osa kävijöistä on osallistunut kerran, toiset ovat käyneet ryhmässä säännöllisesti vuosia. Pääsääntöisesti ryhmien koko on ollut maksimissaan kuusi henkilöä. Nuorin senioreista on ollut vain hieman yli kuusikymppinen, mutta iäkkäimmät ovat ehtineet jo yhdeksänkymmenen paremmalle puolelle.

Fyysinen kunto ei ole ollut este mukanaololle, kunhan osallistujat ovat kyenneet saapumaan paikalle yhteistiloihin esimerkiksi rollaattorin tai pyörätuolin kanssa. Suurin osa osallistujista on kommunikoinut ryhmässä itsenäisesti, mutta puheviestinnän tukena on käytetty joskus myös omaa avustajaa, kirjaintaulua sekä puhesyntetisaattoria. Laaja-alaisesti erilaisia aihealueita koskettelevat filosofiset keskustelut on järjestetty rakennuksissa, joihin senioreiden on ollut helppo saapua. Käytännössä tämä on tarkoittanut sitä, että yhdistykset ovat tarjonneet kerhotiloja käyttöön palvelu- tai senioritaloista, joissa osallistujat asuvat.

P4C-filosofointitoiminnan tavoitteet

Filosofisen yhteisön peruspilarit rakentuvat P4C-menetelmässä neljän seikan varaan: (1) yhdessä ajatteleva, (2) välittävä ja toiset huomioon ottava ajattelu, (3) kriittinen ajattelu, (4) luova ajattelu². P4C-keskustelu käydään tavallisesti ringissä istuen ohjaajan tuoman viirikkeen pohjalta. Se voi olla esimerkiksi tarina, video tai

”Arvostavassa ja kunnioittavassa ryhmässä omien ajatusten jakaminen voi selkiyttää omia näkemyksiä ja tarjota kokemuksen välitetyksi tulemisesta.”

taideteos. Virikkeestä keskustellaan ensin yhteisesti ja sen jälkeen muodostetaan kysymyksiä.³

läästä riippumatta filosofoinnin tavoitteena on tukea osallistujia muodostamaan yhteisö, jossa yksilöt tutkailtavat filosofisia kysymyksiä ja arvioivat ajatustensa perusteita yhdessä⁴. Arvostavassa ja kunnioittavassa ryhmässä omien ajatusten jakaminen voi selkiyttää omia näkemyksiä ja tarjota kokemuksen välitetyksi tulemisestä. P4C:hen perustuvien filosofointiryhmien tavoitteita ovatkin ajattelun ja argumentoinnin kehittämisen ohella rakentava ja positiivinen kohtaaminen sekä vuorovaikutus pohdiskelusta kiinnostuneiden ihmisten kanssa. Empiiristen tutkimusten mukaan filosofoinnilla voidaankin kehittää osallistujien kognitiivisia taitoja ja tunne-elämän hallintaa⁵.

Filosofiseen tutkailuun kuuluu siis huolellisen tarkka ajattelu, jossa osallistujat haastavat ja koettelevat omia ja toistensa ideoita yhdessä. Tavoitteena on laajentaa ajattelua ja uskomuksia. Ryhmissä punnitaan, mistä ideat juontuvat ja mihin ne saattavat johtaa. Filosofiseen keskusteluun osallistuva saattaa yhdessä ajattelun seurauksena löytää yhä vahvempia perusteita mielipiteidensä tueksi tai päinvastoin valita muuttaa niitä osin tai kokonaan.⁶ Ajatteluprosessissa tapahtuvat muutokset saattavat heijastua myös käytäntöön eli ihmisen toimintaan arjessa sekä ihmissuhteissa. Etenkin negatiivisten uskomusten vaihtuminen positiivisemmiksi voi tuoda henkilölle lisää mielenrauhaa ja edistää lähipiirin tai ympäröivän yhteisön hyvinvointia.

Keskustelua muustakin kuin sairauksista

Eräs senioriosallistuja kertoi ryhmässä käymisen olevan mukavaa, sillä siellä voi puhua muustakin kuin sairauksista. Ilmeisesti senioritalon kahvipöydässä vaihdetaan melko usein kuulumiset kehon kolotuksista, nikamien nyrjähdyksistä ja viimeisimmistä lääkemääräyksistä.

Ajatusrinki-filosofointiryhmissä keskustelunaiheena on joka kerralla jokin osallistujia itseään askarruttava filosofinen kysymys. Kimmoke tulee taide-elämyksestä, joka voi olla esimerkiksi maalaus, runo, performanssi tai musiikkikappale. Taide virittää keskusteluun rajaamatta kuitenkaan sen suuntaa. Yhdistän taidetta filosofointiin muun muassa siksi, että olen aikaisemmalta koulutukseltani taiteen maisteri. Lisäksi vuonna 2014 suorittamassani SAPERE-yhdistyksen P4C-ohjaajakoulutuksessa Lontoossa hyödynnettiin juuri taidetta filosofoinnin tukena⁷. Myös taiteen ja taidelähtöisten menetelmien on tutkimuksissa todettu edistävän ihmisten hyvinvointia⁸. Taiteen käyttö filosofointiryhmien inspiraationa onkin osoittautunut toimivaksi paitsi senioreiden myös lasten ja aikuisten ryhmissä.

Taidevirike ja sen äärellä koettu elämys synnyttää erilaisia assosiaatioita. Osallistujat kiteyttävät nämä assosiaatiot ensin P4C-menetelmän mukaisesti erilaisiksi käsitteiksi, kuten harmonia, suru, voima, totuus, onnellisuus, taika ja niin edelleen. Käsitteiksi kiteytetyt assosiaatio-sanat vaihtelevat täysin kunkin osallistujan omien ajatusten ja kokemusten mukaan.

Käsitteiden pohjalta muodostetaan filosofisia kysymyksiä, joista yksi äänestetään keskustelun aiheeksi. Senioreiden esittämiä filosofisia kysymyksiä ovat olleet esimerkiksi: Mitä kauneus on; Onko ilmaisunvapautta – saako kuka tahansa ilmaista, mitä haluaa; Mikä onni on; Voiko ihminen aktiivisesti unohtaa; Onko totuutta olemassa; Voiko ihminen hioutua yhteisössä; Voiko asioita aavistaa ennalta; Saako ihminen poiketa määräyksistä; ja Onko taikua olemassa?

Filosofoinnin hyödyllisyys senioreiden näkökulmasta

Kartoitin Helsingin yliopiston teologiselle tiedekunnalle keväällä 2017 palauttamassani kandidaatintutkimukseni P4C-toiminnan hyötyjä senioreiden näkökulmasta. Tarkastelun kohteena olivat seniorien kokemukset osallistumisesta näihin edellä kuvattuihin filosofointiryhmiin. Koska senioreiden parissa tehtyä vastaavaa tutkimusta näyttää olevan vielä erittäin vähän, lähestyin aihetta lasten ja nuorten filosofiatoinnan tutkimuskirjallisuuden avulla, mikä oli perusteltua siksi, että ohjaamani taidelähtöinen filosofointi pohjautuu P4C-menetelmään. Halusin vertailla, ovatko toiminnan hyödyt iästä riippumatta samansuuntaisia. Lisäksi tein yhteenvetoa siitä, millaiset filosofiset ja teologiset kysymykset tuntuvat senioreiden mielestä kaikista kiinnostavimmilta, ja selvitin, kokevatko seniorit filosofointitoiminnan auttavan heitä näiden kiperien kysymysten käsittelyssä.

Tutkimani aineiston keräsin laadullisin tutkimusmenetelmin puolistrukturoidun lomakkeen ja haastattelun avulla kolmessa taidelähtöisessä filosofointiryhmässä vuosien 2015 ja 2016 aikana. Selvitykseen osallistui kuusi iältään 61–93-vuotiasta henkilöä. Aineistoa kerätessäni Uudellamaalla toiminut ryhmä oli kokoonnutunut loma-aikoja lukuun ottamatta 1,5 vuotta lähes viikoittain. Päijät-Hämeessä järjestetyt ryhmät kokoonutuivat kerran viikossa muutaman viikon ajan vuonna 2016.

Omat havaintoni olivat samansuuntaisia kuin aiemmat tutkimukset lasten ja nuorten parissa. Keräämäni aineiston perusteella yhteinen filosofointi voi edistää myös seniorien kognitiivista ja ei-kognitiivista hyvinvointia. Hyötyjä oli tunnistettavissa kolmella tasolla: filosofointi ryhmässä (1) herättää ajatuksia ja uusia näkökulmia (ajattelutaidot), (2) mahdollistaa ajatusten jakamisen muiden kanssa (vuorovaikutustaidot) ja (3) tarjoaa mahdollisuuden omien ajatusten ja tunteiden työstämiselle (tunnetaidot).

Ajattelemisen yhdessä on tärkeää

Filosofointitoimintaan osallistuneiden senioreiden mukaan filosofointi on vaikuttanut heidän ajatteluunsa joko herättämällä uusia ajatuksia tai laittamalla omia ajatuksia liikkeelle. Eräs osallistuja raportoi, että ryhmässä ihmisten ajattelun erilaisuus oli tullut esille uudella ta-

valla. Se oli hänestä erityisen mielenkiintoista. Muiden senioreiden kanssa pohdiskelu oli kaikille tärkeää. Erään osallistujan mukaan toiminnan mukavimpia anteja oli ”kuunnella muiden näkökulmia, joita ei itse ole oivaltanut tai tullut ajatelleeksi.” Yksi osallistuja totesi: ”luulen, että nämä kysymykset herättää jotain uutta minussa. Elämä on arvoitus.”

Monelle osallistujista filosofointi ryhmässä tarjosi paikan tutkailla ajatuksia ja jäsentää itselle tärkeitä kysymyksiä: ”[k]un samaa kysymystä käsitellään useista näkökulmista, ne voivat johtaa ristiriitaisiin päätelmiin. Jos näiden perusteella pitää tehdä ratkaisuja, on vain viileän neutraalisti tutkittava asian hyvät ja huonot puolet. Ajatusringin tapainen käsittelytapa saattaisi auttaa tuloksiin pääsemisessä.” Joillekin senioreille filosofiaryhmässä käyminen oli tuonut vastauksia heille henkilökohtaisesti tärkeisiin kysymyksiin, mutta osalle ryhmä on kenties pikemminkin paikka, jossa voi tarkastella ja ihmetellä elämän suuria kysymyksiä yleensä. Filosofoidessa kyseleminen onkin usein vastauksia tärkeämpää.

Hyvä elämä, kuolema ja totuus puhuttavat

Mielenkiintoisimpina ryhmässä käsiteltyinä kysymyksinä selvitykseen osallistuneet pitivät niitä, jotka koskettivat omaan elämään ja tulevaisuuteen vaikuttamisen mahdollisuuksia, totuutta sekä vaikeita tunteita tai kokemuksia ja niistä selviämistä. Kiinnostaviksi aiheiksi mainittiin lisäksi ihmisten yhteisöön sekä onnellisuuteen ja sen taivotteluun liittyvät kysymykset.

Yleisteemoiksi jäsennettyinä senioreita mietityttivät erityisen paljon vaikutusmahdollisuudet omaan elämään ja tulevaisuuteen sekä kuolema. Taulukkoon 1 olen ryhmitellyt vastaajia henkilökohtaisesti eniten kiinnostaneet filosofiset aiheistot pääluokiksi, yläluokiksi ja alaluokiksi. Luokitteluyksikkönä on aiheiden sisältö ja sisältökategoriana yleinen filosofia.

Oman todellisuuskäsityksensä ja kokemuksensa pohjalta kukin saa osallistua keskustelunaiheiden ehdottamiseen, valintaan ja ajatusten jakamiseen itselleen sopivalla tavalla. Ajatusrinki-filosofiaryhmissä onkin käsitelty myös uskonnonfilosofisia kysymyksiä. Virallisesti toiminta on uskonnollisesti sitoutumatonta, mutta osallistujien omat kysymykset, katsomukset ja uskonnollisiin opinkappaleisiin tai henkis-hengellisiin kokemuksiin liittyvät perustelut tulevat toisinaan esille.

Senioreita mietityttivät Jumalan olemassaoloon ja Jumalan olemukseen liittyvät uskonnonfilosofiset aiheet sekä henkilökohtaiseen uskoon ja pelastukseen kytkeytyvät teemat. Teologisista aiheista vastaajia mietityttivät lisäksi Jumalan huolenpitoon liittyvät kysymykset: rakastaako Jumala, tuntee Jumala ihmisen, ja vastaako Jumala ihmiselle?

Taulukkoon 2 olen ryhmitellyt nämä senioreita henkilökohtaisesti eniten kiinnostaneet teologiset ja uskonnonfilosofiset aiheistot pääluokiksi, yläluokiksi ja alaluokiksi. Luokitteluyksikkönä on aiheiden sisältö ja sisältökategoriana uskonnolliset aiheet.

TAULUKKO 1. Kiinnostavimmiksi raportoidut sisältöalueet kategoriassa filosofiset kysymykset.

PÄÄLUOKKA	YLÄLUOKKA	ALALUOKKA
Hyvä elämä	Vaikuttamismahdollisuudet omaan elämään ja omaan tulevaisuuteen	<ul style="list-style-type: none"> - Onnellisuus ja sen tavoittelu - Vaikeat tunteet ja niistä selviäminen - Kohtalo
	Yhteisö	<ul style="list-style-type: none"> - Yhteisössä ja yhteiskunnassa eläminen - Oikeudenmukaisuus
Yksilö ja olemassaolo	Ihminen	<ul style="list-style-type: none"> - Ihmisarvo - Pohdinnat ihmisen kyvystä muuttua
	Kuolema	<ul style="list-style-type: none"> - Kuoleman hetkeen liittyvät pohdiskelut - Kuolemaan liittyvät tunteet
Totuus	Totunden etsintä	<ul style="list-style-type: none"> - Pohdinnat erilaisista totuuskäsitteistä

TAULUKKO 2. Kiinnostavimmiksi raportoidut sisältöalueet kategoriassa teologiset ja uskonfilosofiset kysymykset.

PÄÄLUOKKA	YLÄLUOKKA	ALALUOKKA
Jumala	Jumalan olemassaolo	<ul style="list-style-type: none"> - Pohdinnat Jumalan olemassaolosta
	Jumalan olemus	<ul style="list-style-type: none"> - Jumalan huolenpito - Jumalan johdatus - Jumalan rakkaus
Henkilökohtainen usko	Pelastuskysymykset	<ul style="list-style-type: none"> - Kristillinen oppi pelastuksesta - Henkilökohtainen näkemys kristillisestä pelastusopista
	Uskon sisällölliset kysymykset	<ul style="list-style-type: none"> - Lapsena opitun kyseenalaistaminen - Oman uskon ja näkökulmien etsintä

Vuorovaikutuksessa työestetään tunteita

Filosofiatoiminnan merkitys vuorovaikutukselle oli aineiston perusteella joidenkin vastaajien kohdalla erittäin selkeästi havaittavissa. Filosofoidessa pääsi tutustumaan lähellä asuviin henkilöihin ja omiin naapureihin. Filosofiryhmässä käyminen ja ajattelu yhdessä koettiin yleensä myönteisenä antina, vaikka erilaiset näkemykset ja tapa olla vuorovaikutuksessa aiheuttivat toisinaan myös joissakin osallistujissa hämmennystä.

Hyvin toimiva ryhmädynamiikka tarjosi puitteet itseilmaisuuden vahvistumiselle. Omien ajatusten sanottaminen muiden kuullen oli joillekin vastaajille asia, jota saattoi harjoitella ryhmässä. Turvallisena koettu kollektiivi tarjosi eräälle osallistujalle puitteet, joissa hän koki voittavan ujoutensa. Hän kuvasi toiminnan aikana ajatustensa ilmaisemisen muuttuneen kyseisessä ryhmässä helpommaksi: ”Olin aluksi ujo enkä puhunut, mutta vähitellen aloin ilmaista itseäni suullisesti ja huomasin,

että tulin hyväksytyksi.” Hänelle kokoontumiset olivat ”viikon odotetuin tunti.”

Itseilmaisuun ja vuorovaikutukseen kytkeytyi useilla muillakin vastaajilla erilaisia, negatiivisia tai vaikeita tunteita. Erään toisen ryhmän osallistuja koki, etteivät kaikki kanssajäsenet toimineet ja keskustelleet muita arvostavalla tavalla. Hänen mukaansa filosofiryhmä tarjosi kuitenkin tilaisuuden opetella vihastumisen hallintaa ja oman näkemyksen sanomista ääneen.

Senioreiden filosofointiryhmien tulevaisuus

Erilaisten äänten kuuluville saattaminen ja itsensä ilmaiseminen toisia kunnioittavalla tavalla rikastavat kaikkia osallistujia. Koska filosofointi mahdollistaa kohtaamisen ja syventymisen muiden näkemyksiin, voi toiminta laajentuessaan edistää erilaisuuden ymmärtämistä ja luoda yhteisöllisyyttä sekä hyvinvointia tarjoamalla

areenan ajatusten vaihtoon ja sosiaaliseen aktivoitumiseen. Filosofiarhyhmässä on mahdollista solmia uusia ihmissuhteita ja syventää jo olemassa olevia. Yksinäisyyden ja erillisyyden kokemukset ovat yksi nyky-yhteiskuntamme merkittävistä inhimillisistä ongelmista, jotka koskettavat erittäin monia seniorikansalaisia. Syväisiin keskusteluihin ja kontaktin luomiseen kannustava toimintamuoto on omiaan vahvistamaan yhteenkuuluvuuden tuntemuksia.

Senioreiden raportoimien hyötyjen ja aikaisemman lasten parissa tehdyn tutkimuksen valossa filosofointitoiminnan laajentamiselle olisi perusteita. P4C-filosofoinnilla voi olla myönteisiä vaikutuksia yhä useampien senioreiden elämässä, mikäli toiminta tavoittaa heidät esimerkiksi sairaaloissa, palvelu- ja senioritaloissa sekä erilaisten yhdistysten järjestämänä tai tukemana toimintamuotona.

Filosofointitoiminnalla olisi antinsa myös ammatillisen hoivatyön kehittämisessä. Seniori-ikäisille tärkeiden kysymysten selvittäminen laajemmin voisi tarjota erilaisille alan toimijoille tietoa ja siten parempia edellytyksiä kehittää kohderyhmää kiinnostavien erityiskysymysten käsittelyyn soveltuvia tuki- ja virkistysmuotoja. Ymmärrys senioreille tärkeistä filosofisista ja teologisista kysymyksistä saattaisi kenties myös vahvistaa senioreiden ja muun muassa heidän parissaan työskentelevien hoiva- ja sosiaalialan ammattilaisten vuorovaikutusta suuntaamalla keskustelunaiheita senioreille merkityksellisiin teemoihin. Ajattelua ja sosiaalista vuorovaikutusta aktivoivien filosofiarhyhmien soveltuvuutta yhtenä muistisairauksien ennaltaehkäisyn tukimuotona tai sen hyötyjä

muistisairauksien varhaisessa hoidossa kannattaisi myös kartoittaa.

Filosofia osana merkityksellistä elämää

Taidelähtöisen ja P4C-pohjaisen filosofointitoiminnan merkitys ajattelulle, vuorovaikutukselle ja tunteiden käsittelylle oli keräämäni aineiston perusteella selkeästi havaittavissa. Seniorit raportoivat saaneensa itselleen tärkeisiin kysymyksiin ryhmässä uusia näkökulmia. Toiminnan hyödyllisyys ja merkityksellisyys ovat kuitenkin vielä laajempia, kun tarkastellaan filosofoinnin perusluonnetta.

Filosofiarhyhmässä käsitellään ajatuksia, joilla kurotetaan kohti viisasta elämää. Merkityksellisten kysymysten äärelle pysähtyminen toisten kanssa tarjoaa mahdollisuuden merkityksen kokemisen jakamiseen. Toiminnan arvoa pohjustaa jo lähtökohta, että näille osallistujien merkitykselliseksi kokemille kysymyksille, ajatuksille ja niihin liittyville kokemuksille annetaan tilaa ja niihin suhtaudutaan arvostavasti. Ryhmässä on tilaisuus tarkastella aiheita, jotka ovat kiperiä ja herkkiäkin, silloin kun ilmapiiri ryhmässä on turvallinen. Filosofiarhyhmässä voi huomata, että ikään, kulttuuritaustaan tai ulkomuotoon katsomatta pohdiskelemme usein samoja mietteitä. Vaikka monet suuret kysymykset askarruttavat ihmismieliä vuosituhansista toisiin, voimme kuitenkin toisinaan löytää joihinkin kysymyksiimme ainakin itseämme tyydyttäviä vastauksia. Kuten ryhmät ovat osoittaneet, meillä jokaisella on rikkautta, josta voimme ammentaa ja jakaa.

Viitteet

- 1 Gregory 2010, 8; Tomperi & Juuso 2014, 95–96.
- 2 SAPERE 2010, 15.
- 3 Gorard ym. 2017, 5.
- 4 Pihlgren 2008, 85.
- 5 Sama, 92, 231; Gorard ym. 2015, 3–4, 32; Gorard ym. 2017, 6.
- 6 Gregory 2009, 8.
- 7 Ks. raportti koulutuksesta Liikala 2014.
- 8 Liikanen 2003, 45–48; Kimmo 2013, 141–142.

Kirjallisuus

Gorard, Stephen, Siddiqui, Nadia & See Beng, Huat, *Philosophy for Children. Evaluation report and Executive summary July 2015*. Education Endowment

Foundation 2015 London. Verkossa: educationendowmentfoundation.org.uk/our-work/projects/philosophy-for-children.

Gorard, Stephen, Siddiqui, Nadia & See Beng, Huat, *Non-Cognitive Impacts of Philosophy for Children*. Nuffield Foundation 2017 London. Verkossa: nuffieldfoundation.org/non-cognitive-impacts-philosophy-children.

Gregory, Maughn ym., *Filosofiaa lapsille & nuorille*. niin & näin, Tampere 2010.

Kimmo, Päivi, *Taidelähtöinen dialoginen oppimisprosessi. Taidetuokioilla päiväkodin vuorovaikutusta ja hyvinvointia edistämässä*. Käytännönmiettelisen tiedekunnan pro gradu -tutkielma, Helsingin yliopisto 2013.

Liikala, Elise, *P4C-filosofointimenetelmän hyödyllisyys senioreille tärkeiden filosofisten ja*

teologisten kysymysten käsittelyssä. Teologisen tiedekunnan kandidaatintutkielma, Helsingin yliopisto 2017.

Liikanen, Hanna-Liisa, *Taide kohtaa elämän. Arts in Hospital -hanke ja kulttuuritoiminta itäsuomalaisen hoitoyksikköjen arjessa ja juhlassa*. Suomen mielenterveysseura, SMS-Julkaisut Oy, Keuruu 2003.

Pihlgren, Ann S., *Socrates in the Classroom. Rationales and Effects of Philosophizing with Children*. Stockholm University, Stockholm 2008.

SAPERE Handbook to Accompany the Level 1 P4C Foundation Course. Fairprint, Dundee 2010.

Tomperi, Tuukka & Juuso, Hannu, (Lasten) pedagoginen filosofia. Kasvatuksen historiallinen mahdollisuus. *niin & näin* 1/14, 95–105.